

A magyarországi alkalmazott antropológia helyzete

Gondolatok egy gyakorló kényszer-pályamódosító nézőpontjából

(Reflexiók Biczó Gábor írására, 3)

1. Magyarország antropológiai kishatalom. Valószínűleg ez nem annyira az antropológia természetéből következik, mint Magyarországeből. És mégis. Az antropológia magyarországi története, késői kialakulása és hanyatott gyerekkora lemaradásaink hosszú sorában is tanulmányozásra érdemes példával szolgál. Érthetőbbé és talán túl könnyen elviselhetővé is teszi a diszciplína későbbi marginalizációját.
2. Hazánkban az antropológia csak a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején kezdte meg intézményi pályafutását az akkor még a Pesti Barnabás utcában működő ELTÉ-n, éppen akkor, amikor a tudományág tőlünk Nyugatra az érett korral járó, később kritikai fordulatként számon tartott nagy krízisét és megújulását élte meg. Idehaza a lemaradás ellenére forradalmi idők voltak ezek, közvetlenül a rendszerváltás után, az „innentől kezdve minden lehetséges” életérzés eufóriájában. Az optimizmus együtt járt a nyugati jólét beszivárgásának hosszú távú ígéretével és a társadalomtudományokba vetett bizalom megerősödésével.
3. A hőkorszak igen rövid ideig tartott. A mögöttünk álló, alig több mint két évtized mérlege egyes eredményt mutat. Miközben az antropológia kiszabadult az ELTE falai közül és meghódított jó néhány vidéki egyetemet, az elterjedés nem annyira konszolidációt és erőegyesítést, mint szétaprózódást és – valljuk be – széthúzást eredményezett. A társadalomtudományok iránti társadalmi kereslet megcsappanásával az antropológia rövid idő alatt sokat ígérő, fiatal tudományágból lényegében periférikus tudományággá változott.
4. Nem mintha a társadalomtudományok leértékelődése pusztán magyarországi jelenség lenne. Az antropológia összeurópai tévesztését jól mutatja a tény, hogy az elmúlt évtizedben a francia FNAC könyvárúház üzletláncából gyakorlatilag kiszorult az etnológiai szekció, miközben a társadalomtudományi szekció polcainak egyre nagyobb részét foglalják el az életmód tanácsadást és önfejlesztést ígérő, pszichologizáló, filozofáló, gyakran ezoterikus színezetű világmagyarázatokat ajánló könyvek. 2013 júliusában kétségbeesett francia antropológusok Facebook-oldalt indítottak „Promotion de l’Ethnologie-Anthropologie” címen az antropológia egyetemi státuszának megvédésére azt követően, hogy az oktatási miniszter bejelentette az etnológiai BA fokozat tervezett megszüntetését.
5. Biczó Gábornak – és az általa idézett Vattimo Gianninak – alighanem igaza van abban, hogy a késő modernkor bonyolult társadalmi, politikai és gazdasági viszonyai között nagy szükség lenne a társadalomtudományok valóságélemző képességére. Azonban az empiria azt bizonyítja, hogy napjaink válságérzete nem kedvez a társadalomtudományok elismertségének. Biczó optimista esélylatolgatása a társadalomtudományok szerepéről és jövőjéről talán reményt adhatna, ha a nyugati kultúra jelenkorának csak a későmodernitás korszakának egzisztenciális és filozófiai krízisével kellene megküzdenie. Sajnálatos módon azonban napjaink Európájában az ontológiai és episztemológiai krízis együtt jár egy olyan gazdasági válsággal, amely alapjaiban rendítette meg az európai jóléti államok biztonságát és újrarajzolta Európa pozícióját a világban, ezzel (is) kérdésessé téve Magyarország esélyeit a felzárkózásra.
6. Magyarország e talajvesztésre a politikai és társadalmi értékválság számtalan jelével válaszolt. Az elmúlt években olyan másság-kijelölő (*othering*) beszédmódok ütötték fel a fejüket hazánkban és váltak legitimé, amelyek vészterhesen idézik előző korok osztársadalmi katasztrófába vezető hasonló beszédmódjait. Ezek a beszédmódok olyannyira banalizálódtak, hogy immár

beférköztek az iskolába is, ahol többé nem okoz megütközést, ha egy etika tankönyv azzal vezet be a cigányságról szóló fejezetét, hogy a magyarországi cigányok integrációja a cigányok rossz kulturális beidegződései miatt nem sikerülhetett, vagy egy biológia tanár úgy magyarázza el a tankönyvben a mai napig tananyagként szereplő rassz fogalmát, hogy egy cigány-nem cigány vegyes házasságból született gyermeket hibridnek nevez. Egy ilyen iskolában –, egy ilyen társadalomban – az antropológia kulturális relativizmusa, a kulturális sokféleség mindent megelőző tisztelete és a biológiai determinizmus elutasítása kevéssé számíthat barátságos fogadtatásra. Paradox módon tehát éppen akkor csökken az érdeklődés általában a társadalomtudományok – és konkrétan az antropológia – iránt, amikor a legnagyobb szükség lenne higgadt önvizsgálatra és az antropológia által képviselt humanizmus melletti elköteleződésre, mint biztos morális iránytűre.

7.

Jelen körülmények között, a hazai antropológia-tudomány belső fejlődési nehézségei és az ellenségessé váló külső környezet kontextusában az alkalmazott antropológia mint szubdiszciplína sem ringathatja magát illúziókban saját jelentőségével kapcsolatban. Ellentétben a sokkal korábbi nyugat-európai modellekkel, társadalmi szerepét talán akkor teljesítheti be a leginkább, ha nem az akadémiai antropológiával szemben, hanem azzal szoros bajtársiasságban határozza meg önmagát.

8.

2. A magyarországi alkalmazott antropológia válságtermék. Fejlődésének és virágzásának legfőbb motorja a kezdetektől az akadémiai antropológia szűk mozgástere volt. Ez nem annyira a hazai alkalmazott antropológiát minősíti, mint a forráshiányos akadémiai-egyetemi életet. A szűkös lehetőségeknek köszönhetően több egymást követő hullámban tehetséges antropológusok hada került ki az egyetemekről és kényszerült szembenézni az antropológiai tudás eladhatóságának nehézségével. Ezen antropológusok nagy része valamilyen civil foglalkozást választott magának és abba vitte bele az antropológiai világlátást, az emberekkel és a kultúrákkal szembeni alázat attitűdjét. Nagy részüket a szintén a 90-es években megerősödő úgynevezett civil szféra szívta fel, vagyis az újonnan alakult NGO-k, egyesületek és egyéb civil társaságok kezdték foglalkoztatni őket. Létrejöttek – még hozzá szép számmal – olyan civil szervezetek is, amelyeket kezdő antropológusok hoztak létre, vélhetően azzal a kettős szándékkal, hogy miközben munkát biztosítanak maguknak, valamilyen konstruktív módon bele tudjanak szólni a magyar társadalom fejlődésébe.

9.

Úgy tűnik, hogy mindkét cél elérésében sikeresek voltak, hiszen sok izgalmas kísérlet született. Olyan új antropológiai folyóiratok kerültek kiadásra, amelyek felvállaltan nem egy szűk tudományterület képviselőihez, hanem a társadalomtudomány és a társadalom aktuális kérdései iránt érdeklődőkhöz kívántak szólni. Antropológusok egy szűk rétege betört az iskolák falai közé, és nyíltan antropológiát tanított, vagy tanításába becsempészte az antropológiai szempontokat. A globális nevelés magyarországi megjelenésével újabb terep, sőt, szinte királyi út nyílt az alkalmazott antropológia számára azzal, hogy a társadalmi érzékenység és a másikért, a világért érzett felelősség már nem csak mellékesen, hanem főcélként jelenhetett meg a pedagógiában. Az antropológiai filmeknek saját fesztiválja lett és megnyíltak olyan közösségi terek, amelyekben antropológiai tárgyú dokumentumfilmeket vetítenek az érdeklődő nagyközönségnek. Még egy antropológiai fesztivállal is büszkélkedhetünk, ahol az odatévedők szórakoztató formában ismerkedhetnek meg azzal, mivel is foglalkoznak itt és most a magyarországi antropológusok.

10.

A cigány közösségeket, a hajléktalan embereket és a bevándorlókat kutató antropológusok előbb csak közvetítői, fordító szerepet vállaltak a többségi társadalom és a különböző kijelölt kisebbségek között, majd sokan közülük átálltak a másik oldalra: szociális munkásként, közösségi munkásként vagy aktivistaként álltak ki az elnyomott csoportok mellett. Az egyik legizgalmasabb ilyen irányú kísérlet sikerrel vezette be a hajléktalan emberek mozgalmába a részvételi akciókutatás módszertanát. Mások a művészetek és a társadalomtudományok határvidékeit cserkésztek be, a színház és a képzőművészetek eszközeit egyesítve az emberjogi aktivizmus álláspontjával és a kritikai elemzés tudományosan távolságtartó módszertanával. Amikor Magyarország az európai integrációban olyan magas pozícióba lépett, hogy már neki is kijárt a

„fejlett ország” megkülönböztetés, ez automatikusan magával hozta a fejlesztésipar intézményi szerkezetének kialakítását. A nemzetközi fejlesztés magyar szakemberei között megjelentek az antropológusok is és részvételük azzal kecsegtetett, hogy a fejlesztés neokolonizációs vadhajtsáit majd érzékeny kézzel lenyesegetik. Az az alapítvány, amelyben én dolgozom, szétágazó működési köre minden elemét – az ifjúsági munkától a felnőtt továbbképzésen, a globális nevelésen és a drámapedagógián keresztül a bevándorlók integrációjáig – az antropológia elméleti-, gyakorlati- és filozófiai alapjaira építette.

11. Bizonyos szempontból tehát meg lehetünk elégedve magunkkal és némi elégtétellel gondolhatunk vissza a magyarországi antropológia alapköveit letevő mester, Boglár Lajos prófeciájára, aki az antropológia hosszú távú társadalmi küldetését abban látta, hogy – az ő szavaival – hatására „tolerancia kommandók” jönnek majd létre, utat állva a barbárság, a rasszizmus és az idegengyűlölet szörnyeinek. Valóban: beszivárogtunk a társadalom gyökerei közé, létrehoztuk a magunk kis tolerancia kommandóit. Sajnos mégsem érezhetjük úgy, hogy teljes mértékben sikerre vittük a ránk bízott feladatot.
12. Az vélhetően nem rajtuk múlt, hogy a magyar társadalom az elmúlt években szinte tapinthatóan napról napra válik egyre intoleránsabbá. Az viszont a mi felelősségünk is, hogy az intolerancia és az ostoba gyűlölködés elhatalmasodásával szemben hogyan őrizzük meg és építjük tovább az ellenállás törekeny szigeteit. Ehhez az kell, hogy a hangunkat meghallják a másik parton is. És utánpótlás is kell, hogy a szigetek ne néptelenedjenek el. Ezek közül egyiket sem remélhetjük erős és elismert akadémiai háttér nélkül. Ahogy Sárkány Mihály mondta a Magyar Antropológiai Társaság legutóbbi közgyűlésén: a fiatalok azzal tehetik a legtöbbet az antropológia önérvényesítő képességének javítása érdekében, ha minél előbb megszerzik a doktori fokozatot. Ameddig léteznek színvonalas antropológiai tanszékek és tehetséges diákok, addig létezni fog színvonalas alkalmazott antropológia is. Mára viszont az első feltétel sok helyen veszélybe került, így a hazai alkalmazott antropológia egyik fontos missziója az anyatudomány melletti kiállás lehet – még több és még jobb minőségű tudományos munkával.
13. 3. Nemcsak az a kérdés, elfogadjunk-e kutatási megbízást a NATO-tól. Az antropológiának – és nem csak az alkalmazott antropológiának – folyamatosan szemmel kell tartania saját viszonyát az uralkodó hatalmi rendszerrel. A tény, hogy pályafutásának kezdetén az antropológia a világ legtermészetesebb módján beállt a gyarmatosítás szolgálatába, utóbb alapos lelkiismeretvizsgálatra készítette. Ennek a múltnak az emléke óvatosságra kell, hogy intse minden külső intézményi megrendeléssel szemben.
14. A mai kor intézményi megrendelése általában burkolt formában érkeznek, pályázati felhívások és az ezekhez tartozó feltételrendszer mögé bújtatva. Ez nem jelenti persze azt, hogy ördögi erőknek vagyunk kiszolgáltatva, de annyit mindenképpen jelent, hogy a pályázati rendszerbe való bekapcsolódás nem pusztán politika-semleges technikai megoldás a kutatás vagy bármilyen egyéb, gyakorlati jellegű intervenció finanszírozására, hanem legalábbis együttműködés egy olyan rendszerrel, amelynek a visszáján az államnak az érzékeny társadalmi kérdésekért viselt hosszú távú felelőssége és átgondolt stratégiája válik elgondolhatatlanná. Ez nem filozófiai kérdés, nagyon is gyakorlati következményei vannak.
15. Többek között teszem azt a Cigány-integrációban – ahogy erre egy közelmúltban megjelent írásban Jánky Béla és Pogátsa Zoltán felhívták a figyelmet (Jánky–Pogátsa 2013). A szerzőpáros nem állít kevesebbet, mint, hogy a jóléti állam felszámolásának rövid távú, célzott projektekkel való ellentételezése kérdéses látszateredmények sorát hozta létre, ezzel aktívan hozzájárulva a közép-európai Romák helyzetének további romlásához:
16. „Ellentétben a sokat hangoztatott nézetekkel, Közép-Európa nem tett komoly kísérletet a Romák emancipációjára. Bár a régió kormányai szép számban indítottak »roma-integrációs« programokat, ezek ritkán hozták meg a gyümölcsüket, sőt, gyakran csupán annyit értek el, hogy a nem-roma lakosság ellenségességét tovább szították. Az anti-rasszista intézkedések fontosak, ám amire valóban szükségünk lenne, azok olyan etnikailag semleges jóléti intézkedések,

amelyek megnyitják a társadalmi mobilitás útját a szegény állampolgárok előtt. Nincs más kiút a szegénység-diszkrimináció csapdájából.”

17. Egyetértve a fenti elemzéssel, azt gondolom, a civil társadalom NGO-sítása, vagyis a civil kezdeményezések projekt-keretek közé szorítása – és e keretek között az éppen aktuális integrációs rezsimek kiszolgálása – ebbe a folyamatba illeszthető bele. Ráadásul a projekt forrásoknak való kiszolgáltatótsága és a rész-megoldásokkal járó rész-látásmód, a radikális rendszerkritika lehetőségét erősen korlátozza, ezzel tulajdonképpen megakadályozva azt, hogy a civil társadalom betöltse a szerepét.
18. Mit tehet ebben a helyzetben a civil szférában dolgozó antropológus? 1. Távol marad és elmegegy inkább targoncavezetőnek. 2. Kívül marad és a projektrendszerre fittyet hányva, attól elhatárolódva hallatja a hangját. 3. Belül marad a rendszerben és zárójelbe téve a nagy egész visszasságait azon a területen próbál meg tisztességes munkát végezni, amelyet többé-kevésbé átlát. Véleményem szerint mind a három pozíció védhető. Egyetlen pozíció nem az: amelyik nem képes vagy nem hajlandó szembenézni a saját külső korlátaival, és e korlátok természetével.
19. Másrésztől, az antropológia története azt is bizonyítja, hogy egy antropológiai munkásság társadalmi hasznosságát nem igazán azon lehet lemérni, ki és milyen célból adta a megrendelést, hanem sokkal inkább azon, ki és milyen minőségben teljesíti azt. Az egyik leghíresebb ideillő példa Ruth Benedicté. A II. világháború alatt Benedict az amerikai hírszerzés különleges tanácsadója volt. Az amerikai hadsereg számára az ellenséges japánok viselkedése megfejthetetlen rejtélyt jelentett és az antropológusnak szánták a feladatot, hogy pontos használati utasítást készítsen a velük való bánásmódhoz, nyilvánvalóan a leigázásuk reményében. A Krizantém és Kard azonban minden, csak nem használati utasítás a leigázás fedőnevű projekthez. Éppen ellenkezőleg: a barbár, kiismerhetetlen, ismeretlen Másikat közelebb hozta az amerikai közönséghez, és ezzel humanizálta a dehumanizált ellenséget.
20. Ezzel ellentétes példa Napoleon Chagnon esete a Yanomamikkal. Mint ismeretes, az antropológus-újságíró Thierney *Darkness in El Dorado* címmel lesújtó krónikában számolt be mindazokról az abúzusokról, amelyeket az antropológus Napoleon Chagnon és kutatótársa, a genetikus a James Neel állítólagosan elkövetett a Yanomamikkal szemben. A Chagnon-Thierney vita legújabb fázisában elfogadott ténynek számít, hogy Thierney elferdítette a tényeket és olyan bűnökkel vádolta meg a francia antropológust, amelyek nemcsak, hogy nem bizonyíthatóak, de felettébb valószínűtlenek (például a megtervezett népirtásban való részvétel), ennek ellenére senki sem vitatja, hogy Chagnon módszerei nem mindig voltak teljesen helyénvalóak, és kutatása a Yanomamikra sok szempontból negatív hatással volt. Chagnont ma kevesen neveznék alkalmazott antropológusnak. Pedig, ha az alkalmazott antropológiát az különbézteti meg az akadémikus antropológiától, hogy az előbbi közvetlen hatással van a kutatót népcsoport életére, akkor Chagnon méltán pályázhat az alkalmazott antropológusi címre. Csak éppen negatív előjellel.
21. Ezzel a két példával azt szerettem volna alátámasztani, hogy az antropológia hasznosságát nem csak a külső korlátok, hanem az antropológus belső korlátai is behatárolják. Ezen a téren az alkalmazott és akadémiai antropológia között kevesebb a különbség, mint első látásra hinnénk. Mivel az antropológia tárgya az ember és feltétele az emberi társadalmakkal való interakció, kevés olyan antropológia képzelhető el, amely nem hat vissza valamilyen módon a vizsgált népcsoportra.
22. Sokkal inkább az számít, az érintett antropológus milyen tudományos tisztességgel és biztos morális alapokon végzi a tevékenységét, mint az, milyen – elméleti vagy gyakorlati – célokat tűz ki maga elé (vagy tűznek ki mások számára).

23.

4. Elvileg elképzelhető tárgyától távolságot tartó, azzal semmilyen közösséget nem vállaló antropológia. A francia Pinçon és Pinçon szerzőpáros arisztokraták hétköznapijait leíró mikro-szociológiája erre hajlik, és ilyen sok intézményt leíró antropológia is, mint például az Európai Unió intézményrendszerét kutató Caroline Brossat munkája.

24.

Elképzelhető-e nem elkötelezett alkalmazott antropológia? Természetesen igen. A munkáltatók megrendelését teljesítő termelékenység növekedést modellező antropológia, vagy a bevándorlási hivatalt kiszolgáló menedékkérők szavahihetőségéről szakértői véleményt kiadó antropológus megteheti, hogy csak felfele számoljon el. Szerencsére általában mégsem ezt teszi. Az antropológus ezekben az esetekben is hajlik rá, hogy a megrendelő szempontjait zárójelbe téve azoknak az oldaláról vizsgálja meg és mutassa be a valóságot, akik a hierarchikus létra alján állnak, esetleg a megrendelővel szemben pártfogásba vegye őket. Az elkötelezett antropológia (*engaged anthropology*) abban különbözik az alkalmazott antropológiától, hogy definíció-szerűen a társadalmi igazságosság oldaláról közelíti meg a problémákat, tudatosan és aktívan próbálva fellépni az igazságtalanságokat elszenvedők mellet, azokkal szemben, akik az adott ponton az igazságtalanságokat létrehozó rendszereket képviselik.

25.

Azonban az elkötelezettség önmagában még nem garancia sem a jó antropológiára, sem a valódi társadalmi hasznosságra. Az idézett Theirney-Chagnon vita, és Thierney veresége éppen arra mutat rá, hogy nem elég a jogos felháborodás és a segíteni akarás. Ha az ideológiai cél a pontos etnográfiai leírás eszköze elébe tolikodik, abból legfeljebb egy bestseller sül ki, jó antropológia nem. A fejlesztés-kritika irodalma tele van olyan példákkal, amelyekben jóindulatú antropológusok részvétele mellett a „célcsoportra” nézve katasztrofális hatású fejlesztési projektek valósultak meg. Alkalmazott antropológiát elkötelezettség nélkül véleményem szerint nem érdemes csinálni. Pontos etnográfiai háttér, körültekintő elemzés és folytonos önreflexió nélkül pedig nem szabad.

FORRÁSOK

JÁNKY BÉLA – POGÁTSA ZOLTÁN

2013 No Roma Integration Without a Welfare State. V4 Revue 2013.11.15.

On-line: <http://visegradrevue.eu/?p=1897> (A letöltés dátuma: 2013. december 19.)